

בין צדקה אקטיבית לצדקה פאסיבית -

פתיחה למתנות עניים

תקציר: במאמר זה ננסה לעמוד על היחס שבין מתנות העניים (לקט שכחה פאה פרט עוללות ומעשר עני) למצוות הצדקה. נאפיין על קצה המזלג את תפקידם של מתנות העניים ומהו אופי חיוב הנתונה שלהם. בנוסף, נגדיר מהי המשמעות של נתינה ללא טובת הנאה מבחינה עקרונית, נאפיין מדוע ספק לקט – לקט, ונבהיר כיצד מצוות מתנות עניים משקפת את התרבות יהודית בטקס קבלת מצוות בגירות.

א. מבוא

תהליך קבלת המצוות בגרות מכיל שלושה 'הודעות' הודעה ראשונה היא על לקט מצוות קלות, ההודעה השנייה עוסקת בעוון לקט שכחה ופאה והודעה השלישית עוסקת בנושא שכר ועונש. במבט ראשוני לא ברור מהו הקשר בין ההודעה ראשונה והשנייה – או במילים אחרות: מדוע בחרה הברייתא לעסוק דווקא בעוון מצוות מתנות עניים כדוגמא לעיקרון השכר והעונש?

בשאלה זו עוסק התלמוד הבבלי בהמשכה של הסוגיה, והוא נותן שתי תשובות המבוססות על הנחת יסוד אחת: על פי דינם של בני נוח, אדם נהרג גם על גזל של פחות משווה פרוטה. במילים אחרות – נראה כי דווקא ההקפדה היתרה על זכות הקניין עלולה להביא את המתגייר הבא מן התרבות הנוכרית לטעות ולא להבין את כל הקשור למצוות מתנות עניים. לכן, ראו בעלי הברייתא צורך לחייב את ביי"ד להודיע למתגייר בשעת קבלת המצוות כי הכניסה לכלל ישראל מחייבת אתה גם שינוי בהנחות היסוד אודות זכות הקניין. ברם תשובת הגמרא עדיין לא מבארת לנו מדוע בחרו בעלי הברייתא לתת דגש על שינוי תרבותי זה, שכן המעבר והכניסה לכלל ישראל מחייבת שינוי קוד תרבותי במגוון רחב של תחומים?

על שאלה זו ניתן לתת מספר תשובות. ראשית בשעת מעמד קבלת המצוות מציג ביי"ד בפני המתגייר רעיונות כלליים ועקרוניים: הוא לא מפרט בצורה יחידנית את כל המצוות בהודעה הראשונה, וכן לא את כל העונשים בהודעה השלישית. בדומה לכך, נראה כי גם בהודעה השנייה מציג ביי"ד בפני המתגייר הודעה בתחום שינוי הנחות היסוד התרבותיות שיחולו עליו עם קבלת הגרות, אך אין זה אומר שאלו ההנחות היחידות שישתנו. עם זאת, א"א אורבך מסביר כי

את מערך הנתונה והסיוע למעוטי יכולות בהלכה ניתן לחלק לשני חלקים: מתנות עניים וצדקה. באופן דומה, הרמב"ם סידר את הלכות מתנות עניים בספר זרעים. פרקים א-ו עוסקים בששת מתנות העניים ואילו פרקים ז-י עוסקים בהלכות צדקה. אחת הנקודות המשמעותיות המבדילות בין שתי המחלקות נעוצה בהלכה הבאה (רמב"ם מתנות עניים א, ח):

כל מתנות עניים אלו אין בהן טובת הנייה לבעלים, אלא העניים באין ונוטלין אותן על כרחן של בעלים ואפילו עני שבישראל מוציאין אותן מידו.

בשונה מן הצדקה, בה לנותן ישנה שליטה ובחירה למי לחלק ולמי לא, בששת מתנות העניים הנתונה היא ללא 'טובת הנאה' ויש לעני שבישראל זכות לקחתם בעל כורחן של הבעלים. בשורות הבאות ננסה להבין מהי הנחת היסוד מאחורי הלכה זו וכיצד היא משפיעה על עולם הנתונה היהודי. לצורך כך, נבהיר את מרכזיותו של חיוב מתנות העניים בהליך קבלת המצוות של הגר.

ב. מדוע מתנות עניים הם תנאי בתהליך קבלת

מצוות של הגר

הברייתא במסכת יבמות דף מז ע"א מתארת את תהליך מעמד קבלת המצוות באופן הבא:

ומודיעין אותו מקצת מצוות קלות ומקצת מצוות חמורות.

ומודיעין אותו עון לקט שכחה ופאה ומעשר עני.

ומודיעין אותו ענשן של מצוות,

העני נוטל את חלקו מן המשאב אותו הבעלים מנצל, כפי שעולה מתוך פשטי המקורות (ויקרא יט, ט-י):

וּבְקִצְרְכֶם אֶת קִצִּיר אֲרֻצְכֶם לֹא תִכְלֶה פֶּאֶת שְׂדֵךְ לְקַצֵּר וְלִקְטֹף קִצִּירְךָ לֹא תִלְקֹט: (י) וְכִרְמֶךָ לֹא תַעֲוִל וּפְרִט כִּרְמֶךָ לֹא תִלְקֹט לְעֵנִי וְלַגֵּר תַּעֲזֹב אֹתָם אֲנִי יְקֹנֶךָ אֱלֹהֶיכֶם.

במשנה³, במדרש ובתלמודים מבארים חכמים כיצד נעשית פעולת העזיבה. נעיין בתיאור המופיע בספרא (קדושים פרשא א פרק ג):

'תעזוב' - הנח לפנייהם והם יבזבוזו אפילו תשעים ותשעה אומרים לחלק ואחד אומר לבזבוז אפילו בריא אפילו ידיו יפות לזה שומעים שאמר כהלכה.

על בעל הבית לעזוב את החלק המיועד למתנות העניים ולתת לעניים לבזוז אותם, עד כדי כך שאם מחלטים העניים להתאגד ולדרוש מבעל הבית למשטר את החלוקה וחלקה באופן שווה בין 99 עניים, רשאי עני בעל זרוע להתנגד לדבר בכוחו לבזוז את כל החלק לעצמו. על פי תפיסה זו, כפי שהיא מובהרת על ידי המפרשים, לבעל הבית אין קניין בחלק המיועד למתנות עניים והרי הוא כהפקר שעליו לאפשר לעניים ליטלו. מצב זה עומד בניגוד בולט למצוות הצדקה, בה מעשה הנתנה בו מתקיים המצווה מוגדר כמעשה שמוציא את הכסף או החפץ מרשותו ומבעלותו של האדם ומעניקו לעני.

ד. ספק מתנות עניים

המשמעות המשפטית לתובנה שהועלתה בפסקה הקודמת מובלטת בעיקר במקרה של ספק. שורת הדין כי במקרה של ספק ממון, האדם אשר נחשב מוחזק הוא אשר ידו העליונה. כך, במצב של ספק מתנות העניים, היה מקום להניח שבעל השדה עדיף על העני. אולם כלל למדנו רבי מאיר כי ספק לקט - לקט (משנה פאה ד, יא) לאמור לעני ישנה עדיפות על בעל הבית. האמוראים בירושלמי נחלקו מהו המקור לדין זה (ירושלמי שם):

בעל הברייתא התמקד התמקד במתנות העניים בשל מאפייני תרבותי רחב יותר:

בעולם היווני והרומאי לא הייתה הצדקה חלק של המוסר החברתי אלא המדיניות החברתית, המושגים היוונים אינם קשורים כלל וכלל בסעד לעני מתוך רגש של חמלה כלפי הסובל ואין הם מכוונים בעיקר לפרנסת העניים...מעשי הפלנטרופיה הן של יחידים והן של השלטון היו חשבון מדיני חברתי של מעמד השליט שראה בהם אמצעי לחיזוק שלטנו והגדלת כבודו בעיני העם.

מצוות הלקט, השכחה והמעשרות¹ הן ההיפוך של תפישת הפילנתרופיה הרומאית. מטרתן איננה להעצים את מעמדו ואדנותו של הנותן על החלשים, אלא הן מיוסדות על התפישה של צדק חלוקתי ועל החובה האישית להקצות ממשאביך לאחיד החלש². לכן, בעת הכניסה לעם ישראל מודיעים למועמד שמהיום הוא משתייך לתרבות שונה בה מתן הצדקה אינו ביטוי לאדנותו של האדם על ממונו אלא על מחויבותו לנהל את משאביו מתוך רגישות ואחריות לחלש.

ג. לקט שכחה ופאה – אופי מעשה הנתנה.

עיון בתיאור מצוות הצדקה בכתובים, מעלה בבירור כי התורה מגדירה אותה כמעשה נתינה אקטיבי. לאמור: הבעלים מחויב לתת משאביו לעני הדורש אותם. כך עולה משפט הכתוב (דברים טו, יא)

פָּתַח תִּפְתַּח אֶת יָדְךָ לְאֶחִיךָ לְעֵנִיךָ וּלְאֶבְיָיִךָ בְּאֲרָצְךָ.

לעומת מצוות הצדקה, נראה כי החיוב במצוות לקט שכחה ופאה הנתנה היא פסיבית במהותה. כלומר:

1 לגבי טיב המעשר מצאנו גרסאות שונות. בכת"י מוסקבה 594, מינכן וקיימברידג' 3207 – הגרסא היא מעשר שני, ואילו בקטעי גניזה קיימברידג' T.S. as 78.201/202, אוקספורד, ותיקן ומוסקבה 1017 – הגרסא היא מעשר עני.

2 יש הטוענים כי המושג אחיך החלש והעני לא הייה קיים בעולם המשפט העתיק של יוון ורומא. כך, פיטר בראון, בספרו Poverty and leadership in late antiquity, טוען כי בעולם העתיק המבנה החברתי כולל קטגוריה של 'אזרח' או 'לא אזרח': אזרח העיר יקבל כסף, ומי שאינו אזרח לא יקבל.

נוטים מן המשפט אל הצדק שהוא לפנים משורת הדין.

מתנות העניים, כך מתאר המלבי"ם, הם 'דמי האבטלה' ו'הבטחת הכנסה' שהתורה חייבה את העם היהודי להעניק לעניים שבתוכו. במקרה של ספק ישנו בפני הדיין מפגש בין ערכים של המשפט והצדק. המשפט מורה כי 'המוציא מחברו עליו הראיה' ואין לנו לחרוג מכלל זה אף במקרה של עני, שהרי היציבות המשפטית וההגינות דורשות מן הדיין שלא לשנות את הכלל המשפטי בגלל מצבו הסוציאלי של הנידון. מאידך הערך של הצדק אומר כי אם לא נשפוט לטובת העני מהיכן ישיג הוא פתו? הרי פרנסתו תלויה במשאב זה של מתנות עניים. ההתנגשות בין שני ערכים אלו נפתרת על ידי האמוראים בשני מסלולים אפשריים: לשיטת רבי יונתן ור"ש יש להגמיש את הכלל המשפטי שכן 'מתנות' עניים אינם 'משפט' אשר נצטוונו לגביו ב'לא תטה', אולם לדעת רבי יוחנן משמו של רבי מתנות עניים הן מעיקר הדין בחזקתו של העני ולא של בעל הבית, ולכן במקרה של ספק אנו פוסקים לטובת העני משום שממון זה מוגדר בחזקתו.

ה. 'עני ורש הצדיק' - ר' שמעון שקופ

על שיטת רבי מאיר כי ספק לקט לקט חלקו התנאים (ירושלמי שם):

דתני גר שנתגייר והיתה לו קמה נקצרת עד שלא נתגייר פטור משנתגייר חייב ואם ספק פטור רבי יהודה בן חגרא מחייב.

שדהו של גר שנתגייר מתחייבת משעת הגירות, אולם מה הדין כאשר ישנו ספק מתי צמחה הקמה (בגויתו או ביהדותו) – על דינו של השדה במצב זה ביחס לחיובי פאה נחלקו התנאים. לדעת ת"ק במקרה של ספק הגר השדה פטור אולם לדעת רבי יהודה בן חגרא במצב זה של ספק השדה חייב. ר"ש בן לקיש מסביר כי התנאים החולקים על שיטת רבי יהודה בן חגרא לא ערערו על הכלל של רבי מאיר כי ספק לקט לקט אלא שסברו שדינו של גר שונה במהותו:

ר"ש בן לקיש אומר ד"ה היא ישראל שעיקרו חייב ספקו חייב וגוי שעיקרו פטור ספיקו פטור

ומניין שספק לקט לקט? ר"ש בר נחמן בשם ר' יונתן: "עני ורש הצדיקו הצדיקוהו" (תהילים פב, ג) – במתנותיו; ר"ש בן לקיש בשם בר קפרא: "לא תטה משפט אביונך בריבו" (שמות כג, ו) – בריבו אין אתה מטהו אבל מטהו אתה במתנותיו. אמר ר' יוחנן וכה זכה הוא מה ששנה לנו רבי תעזוב הנח לפניהם משלך? אמר ר' לא – כתיב: "לגר ליתום ולאמנה יהיה" (דברים כד, יט) בין מדידך בין מדידה הב ליה.

עיון בירושלמי חושף כי האמוראים נחלקו למעשה ביסוד הדין: לדעת ר' יונתן ור"ש, הסבורים שהמקור לדין מצוי בפסוק 'לא תטה משפט אביונך', נראה כי במקרה של ספק מתנות העניים יש לדיין את הרשות להטות את הדין לטובת העני. לדעת רבי, לעומת זאת, מקורו של הדין מצוי בהשוואה בין הפסוקים של מצוות מתנות עניים המופיעים בפרשת קדושים לבין פרשת מתנות עניים המתוארת בפרשת ראה: בפרשת קדושים נאמר כי על הבעלים 'לעזוב' להפקיר את המתנות ואילו בפרשת ראה נאמר כי המתנות יהיו בחזקת העני. פער זה מגיע, לדעת רבי, ללמדך כי מרגע שנתחייב השדה במתנות אלה, הן הופכות להיות בחזקת העני ולא בחזקת בעל הבית וממילא במצב של ספק, יש לעני עדיפות משפטית על בעל הבית משום שהממון בחזקתו.

המלבי"ם בפירושו לתורה מבין כי מחלוקת האמוראים שלפנינו היא מחלוקת יסודית ביחס שבין משפט לצדק:

פירוש: כי יש הבדל בין משפט ובין צדק. המשפט הוא מה שיעשה כפי שורת הדין לבד מבלי ישקוף על הנדונים ועל העת והמקום רק יקוב הדין את ההר. והצדק הוא מה שיטה מן קו המשפטי אל חוקי הצדק, להביט אל הענין והנידון וכפי צורך העת והמקום והיושר וכדומה, והנה בדבר שיש בו ספק, עפ"י שורת הדין המוציא מחברו עליו הראיה, וראוי שספק לקט יהיה לבעה"ב דאוקי לה בחזקת מרא קמא כמו שהדין בכל ספק ממון, וזה כפי המשפט. וכשאנו דנים שספק לקט לעניים אנו

כפי שאופיין בפתיחת השיעור, מתנות העניים הם יסוד מהותי בתרבות הנתינה והסדר החברתי של עם ישראל. אם במדינת הרווחה המודרנית אנו מוצאים חוקים רבים הבאים לתת סעד ועזרה לחלש, הרי שבדיני התורה יסודות אלו מוטמעים אלפי שנים בשנים. ברם, אולי בשונה מתפיסת מדינת הרווחה בה הסיוע לחלש בה ממומן מכספי הקופה הציבורית, במתנות עניים חובת הנתינה היא פרסונאלית: בעל השדה מחוייב לתת לעני את חלקו וכפי שראינו גם במצב של ספק ידו של העני על העליונה משום הכלל של ספק לקט לקט. האמוראים נחלקו בהבחרת אופי הנתינה הפרסונלית: האם היא מצביעה על חריגה מן הכלל המשפטי והטיית הדין לטובת העני כדי לקדם ערכים של צדק על משפט או שמא מדובר בזכות מן הדין כפי שראינו לעיל בה התורה חייב את האדם מישראל לדאוג למחסורו את העני גם במצב של ספק ואף להוציא מכספו הפרטי ממקורותיו התקציבים השונים להשלים את החסר.

*****

כל הזכויות שמורות לשיבת הר עציון תשע"ו

עורך: נועם לב

*****

בית המדרש הווירטואלי

מיסודו של

The Israel Koschitzky Virtual Beit Midrash

האתר בעברית: <http://vbm.etzion.org.il>

האתר באנגלית: <http://www.vbm-torah.org>

משרדי בית המדרש הווירטואלי: 02-9937300 שלוחה 5

דוא"ל: office@etzion.org.il

*****

מהו ההיגיון בכלל שינוכרי שעקרו פטור ספקו פטור? ר' שמעון שקופ בחידושו (חידושי ר' שמעון נדרים סימן ט) במסביר את הדברים:

אלא נראה בכונתו דהא דמרבין מקראי דבמתנות עניים חייבה תורה על הספק הוא ענין שכללה תורה אל עיקר החיוב, דבשעה שחל עיקר החיוב חל ג"כ שלא יפטור הבעה"ב עד שיבורר חלקו של עני שכבר קבל את שלו, וכל זמן שלא יבורר תשלומים אלו חייב בעה"ב ליתן גם משלו, והוא ענין הוספה לזכות העני שנתנה לו תורה שיהיה לו חלק גם בכל התבואה דבעה"ב עד שיבורר שנטל העני את חלקו הודאי.

ר' שמעון מסביר מהו המנגון המשפטי הנותן עדיפות לעני מן הדין במקרה של ספק. על פי דבריו, כבר בשעת החיוב של מתנות עניים, נתחייב בעל הבית לדאוג שהעני יקבל את חלקו גם במקרה של ספק, כך שגם אם לא יהיה בידי לתת לעני את חלקו מן השדה עליו יהיה להשלים את מחסורו ממקורות אחרים. יסוד זה מסביר גם את דברי ר"ש בירושלמי שלפנינו:

וזה נכון מאד בלשון הירושלמי, דמשום הכי שאני דין ספק של גר לספק לקט בישראל, דישראל שעיקרו חייב שבודאי נתחייב בדין לקט, חיוב זה גריר גם את הספק שיתחייב משלו, אבל בגר דמספקינן שמא נקצרה הקמה עד שלא נתגיר ולא נתחייב בעיקרו ועתה בגירותו נולד הספק על זה לא רבתה תורה לחייב את הספק חידוש זה לא נאמר בגוי ולכן מאחר שבשעת החיוב לא התחייבה השדה בחיוב 'מתנות עניים' של ישראל לדעת ת"ק היא פטורה ממתנות עניים במצב של ספק.

חיוב מתנות עניים לדעת ת"ק הוא על השדה ומאחר שבשעת החיוב לא היתה השדה בחזקת ישראל, היא לא קבלה את הגדר המיוחד שמצאנו במתנות עניים, לפיו בכל מצב של ספק יש עדיפות לעני.

ו. מתנות עניים בין ישראל לעמים